

Stále naléhavěji se hlásí potřeba sociologie literatury, tj. zkoumání vztahů mezi stavem i vývojem literatury a společenského soužití. Sám o sobě není tento okruh problémů nově objevenou pevninou. Celá novodobá literární historie s Tainem v čele vychází z předpokladu, že literatura je projevem společnosti, která ji produkovala, nebo — podle Hennequina — přijímala. Tento názor je do té míry běžný, že proti němu vznikla v posledních dobách opozice, tvrdící, že dějiny literatury musí být zkoumány především se zřetelem k tomu, čím se literatura liší od jiných kulturních jevů; bylo proklamováno heslo vývoje imanentního, tj. obrácen zřetel k nepřetržitému a zákonitému vnitřnímu vývoji literatury samé. Jestliže se dnes znovu pocituje nutnost přihlížeti ke svazku literatury se sociálním prostředím, kterému odpovídá a pro které funguje, není to návrat k tradiční literární historii. Vzmáhající se dialektické pojetí vývoje přivedlo k poznání, že každá vývojová proměna, má-li být pochopena ve své plnosti, musí být uvedena současně v dvojí souvislosti, vnitřní i vnější. Neběží tedy o opuštění pojmu souvislého a zákonitého vývoje imanentního, který je trvalým vědeckým výbojem; napříště nesmí již být historie literatury pojímána jako nesouvislý komentář k vývoji jevů mimo-literárních, nýbrž jako řada nepřetržitá, třeba nesená vývojem společnosti jako řeka řečištěm. V tomto směru se nová sociologie literatury od tradiční literární historie odlišuje podstatně.

Avšak také názor o vztahu mezi literaturou a společností je dnes podstatně jiný než za dob literární historie tainovské. Především byla poznána důležitá úloha kolektivního povědomí, v němž

existují jednotlivé vývojové řady kulturních jevů, jako jsou jazyk, umění (mezi nimi i literatura), vědy, politika atd.; vztahy těchto jednotlivých řad objevily se jako vztahy strukturální, tj. jako sepětí řízené záměrností, dynamické a vzájemné. Zároveň byla zjištěna základní důležitost vývoje společnosti pro vývoj této struktury struktur, kterou nazýváme kulturou, i každé z jejích složek. Kolektivní povědomí, v kterém kulturní jevy existují jako souvislé vývojové řady, není samo umístěno ve vzduchoprázdném prostoru, nýbrž je povědomím konkrétního společenského celku. Je přirozené, že vývoj tohoto společenského celku se obráží ve vývoji kulturní struktury a řídí jeho směr. Ani zde však nejde o vztah jednostranný, pasivní ze strany kultury nebo kterékoli z jejích řad. Žádná z řad kulturních — mezi nimi ani literatura — není pouhým otiskem stavu společnosti v dané době; může zde být shoda, ale také jakýkoli druh neshody, až k úplnému protikladu. I záporný vztah zůstává důležitým činitelem vývojovým, s kterým musí zkoumání počítat. — Je nakonec třeba podotknout, že ani společnost, ani literatura jisté doby (rovněž ani kterákoli jiná kulturní řada) nesmějí se pokládat za celky vnitřně stejnorodé, spjaté navzájem jednoduchým vztahovým vláknem. Společnost je vždy vnitřně rozrůzněna a její vývojové dění vyplývá ze stálého napětí a zápasu mezi vrstvami netoliko o moc politickou a hospodářskou, ale i o funkci nositele kultury; do tohoto dění je vpjata i literatura, pokud na ni má vliv vývoj společnosti nebo pokud naopak ona sama na něj působí. Ani literatura však neplyne nikdy jediným proudem; vždy je rozvrstvena v generace, školy a také zpravidla hierarchizována v několik prostředí rozložených stupňovitě vzhledem k ústřední ose kulturního vývoje (tzv. literární centrum a periferie); toto rozvrstvení má svůj vztah — ovšem dialektický, nikoli automaticky přímý — k rozvrstvení společenskému.

Ze stanoviska dnešní metodologie tvoří tedy poměr mezi literaturou a společností skupinu problémů nejen naléhavých, ale i složitých: splet vztahů mezi oběma oblastmi je mnohonásobná a velmi proměnlivá. Vzniká nyní otázka, kterou cestou lze do ní neúčinněji vniknout. Nejobvyklejší dosud přístup bývá ze strany „obsahu“ literárních děl: „*obsah*“ (téma) je přitom interpretován jako sociální hodnota. Je to cesta nejsnadnější, ale nebezpečná, ježto svádí k pojímání příliš zjednodušenému: k tomu, aby se

formy společenského soužití, vylíčené nebo naznačené v literárních dílech, bez důkazu ztotožňovaly se skutečným stavem společnosti; aby poměr ke skutečnosti, jaký se jeví v básnictví, byl bez další interpretace přímo přičítán danému kolektivu; aby hodnocení jakéhokoli druhu, uložené v literatuře, bylo pokládáno za hodnocení vlastní danému kolektivu atd. Bylo by ovšem úplně nesprávné vylučovat téma ze sociologického zkoumání literatury; námitky námi uvedené mají jen za účel upozornit na nebezpečí, které vzniká, přihlíží-li se v první řadě nebo dokonce jen k tématu. — Jiný možný přístup k sociologii literatury podává nejlastnější funkce každého umění, *funkce estetická*. Tou se ovšem obvykle odůvodňuje právě imanentní zkoumání literatury, jehož základní teze zní, že estetická funkce je činitel udržující v básnictví jednotu vnitřního vývojového dění. Toto tvrzení je sice správné, avšak stejně je pravda, že estetická funkce není omezena jen na umění, nýbrž že se závažně uplatňuje, projevuje také mimo jeho oblast a je důležitou funkcí sociální, srov. např. estetickou funkci v módě, ve sportu, v bydlení, v jídle, v erotice atd. Může tedy literatura — jako i kterékoli jiné umění — být uvedena ve styk s vývojem kolektiva právě prostřednictvím toho, co má specificky uměleckého. Problematika postupu, který je přitom třeba zvolit, vyžadovala by však zvláštní studie.

V článku, který předkládáme, bude lze — ve shodě s jeho názvem — věnovat podrobnou pozornost teprve dalšímu, třetímu přístupu k sociologii básnictví, umožňovanému prostřednictvím jazyka, základního to materiálu umění básnického v nejšířším slova smyslu. Tvrzení o jazyce jako základním materiálu mohlo by však vzbudit některé pochybnosti: Nepojímáme materiál příliš úzce? Nezáleží, zejména při próze, více na tom, *co* se říká, než na slovních prostředcích, kterých se k vyjádření obsahu užívá? Má-li tato námitka mít aspoň zdání oprávněnosti, může být míněna toliko vzhledem k některým výtvorům prozaickým; zřejmě nesmyslné by bylo podceňovati důležitost jazykové stránky již např. při próze Vančurově. Ale i v takových dílech, kde jazyk je, jak se zdá, opravdu pouhým prostředkem sdělení obsahu, je situace stejná: právě čistě sdělovací ráz slohu se tu stává charakteristickou a nevyměnitelnou součástí celkového uměleckého účinku; ani dílo tohoto rázu nehodnotíme jako projev bezprostředně sdělovací (jakým by byla např. úřední zpráva o jisté události), nýbrž jako

výtvor umělecký užívající sdělovací formy jazykové k svým zvláštním účelům. Lze proto říci, že všude v básnictví — jakéhokoli druhu a směru — je jazyk závažnou složkou celku, a to složkou významu základního, ježto všechny složky ostatní procházejí jeho médiem. Avšak jazyk není toliko systém prostředků gramatických a zásoba zvukových symbolů (slov) přístupných volnému užití: význam každého slova a každé jazykové složky vůbec je pevně vpjat do celkové významové soustavy daného jazyka, jsa určen svým místem v ní, a tato soustava opět je korelátém jistého poměru ke skutečnosti, jistého systému hodnot, podle kterého se kolektivum v daném okamžiku svého vývoje v této skutečnosti orientuje. Pravíme-li tedy, že vše, co je v básnickém díle, musilo projít médiem jazykovým, naznačujeme tím zároveň, že prostřednictvím jazyka je básnické dílo intimně spjato se společností. Přístup k sociologii básnictví ze strany jazyka má kromě toho i tu výhodu, že konfrontuje s organizací společnosti *celou* básnickou strukturou, nikoli jen její úsek.

Je nyní třeba, abychom dříve než přistoupíme k básnictví, přehlédlí aspoň v nejhrubším obryse vztahy mezi *jazykem a společností*. První otázka, na kterou narážíme, je takováto: odpovídá společenskému rozrůznění něco v jazyce? Lze na ni odpovědět kladně již na základě pouhé jazykové zkušenosti, vzpomeneme-li, jak nápadně často odlišuje způsob mluvení příslušníky různých prostředí a vrstev. Vzniká však ještě otázka druhá, *jaký* je poměr mezi rozrůzněním jazyka a rozvrstvením společnosti. Podle názoru moderní jazykovědy je oblast každého jazyka rozrůzněna netoliko geograficky (v dialekty), ale i nezávisle na prostoru, v útvary funkční, z nichž každý tvoří do jisté míry osobitý systém, tedy jazyk v jazyce. Funkční rozrůznění je vybudováno na rozmanitosti záměrů, s kterými se jazyka užívá, a není proto odrazem diference společností. Jsou ovšem mezi jazykovými útvary i takové, které jsou přímými korelátými společenského rozvrstvení, např. jazyk městský proti venkovskému, jazyk vrstev lidových ve srovnání s jazykem inteligence atp. Bývá jich spontánně užíváno příslušníky jistého společenského prostředí, avšak je zcela běžné, že společensky zařazený příslušník jazykového kolektiva je schopen užívat několika „sociálních“ jazykových útvarů — podle záměru, s jakým jazykový projev pronáší (např. z ohledu na příslušníka prostředí cizího, s nímž právě rozmlouvá). Různé „sociální“ útvary

jazykové poddávají se ovšem různě takovému funkčnímu využití mimo vlastní společenské prostředí: některé z nich mají sklon k omezení na příslušnou společnost (většina tzv. jazyků „zvláštních“, z nich opět zejména zlodějská hantýrka).

Již při jazykových útvarech, které přímo odpovídají společenskému rozrůznění, vsunuje se mezi jazyk a společenskou organizaci záměrnost, s kterou se jazyka při dané promluvě užívá. Ještě zřetelněji se uplatňuje záměrnost jako činitel regulující vztah mezi jazykem a společností při takových jazykových útvarech, které nemají jednoznačného vztahu ke společenskému rozvrstvení, jako např. dvojice jazyka spisovného a hovorového nebo jazyka intelektuálního a emocionálního atp., zkrátka při jazycích funkčních v užším slova smyslu, jejichž užití se v každém konkrétním případě řídí toliko cílem projevu a situací. Tyto útvary nemají přímého sociálního zařazení, tak např. jazyk spisovný je k dispozici každému členu kolektiva v jistých situacích a k jistým cílům projevu. Mohou ovšem nabýt sociálního zařazení nepřímého, tak např. v kolektivech, kde je mezi vrstvami nižšími a vyššími značný rozdíl v míře školního vzdělání, může se znalost spisovného jazyka stát příznakem sociální příslušnosti; naopak bývá např. užívání jazyka emocionálního hojnější a rozmanitější ve vrstvách nižších, kdežto ve vyšších vrstvách bývá tlumeno cenzurovou konvencí.

Netřeba také zapomínat, že každá situace, za které se jazykový projev pronáší, i každý záměr, který jej řídí, obsahují prvky sociální, z nichž nejdůležitější je tzv. sociální zaměření (o něm viz články V. Vološinova *Konstrukcija vyskazanija a Slovo i jeho socialnaja funkcija* v časopise *Literaturnaja učeba*, 1930). Sociálním zaměřením rozumíme vědomí o poměru mezi sociálním zařazením mluvčího a poslouchajícího i jeho odraz v jazykovém projevu. Tak např. projev člověka mladého k starému se bude lišit některými jazykovými vlastnostmi (intonací, výběrem slov atp.) od projevu adresovaného vrstevníku; podobně jinak bude mluvit příslušník jisté sociální vrstvy s příslušníkem vrstvy vyšší nebo naopak nižší než s příslušníkem vrstvy vlastní ap. V dnešním sociálním kontextu není ostrých rozdílů mezi různými odstíny sociálního zaměření, protože samo společenské rozvrstvení je proti předválečnému stavu oslabeno; přesto však i dnes tvoří sociální zaměření podstatnou složku sociologie jazyka. Prostředky jazykové, kte-

rými se projevuje, jsou vybírány netoliko z jazykových útvarů „sociálních“, o kterých byla řeč výše, ale i z útvarů čistě funkčních, o kterých jsme právě mluvili; tak např. je pravděpodobné, že mnohem spíše se shledáme se spisovnými prvky v řeči mladého člověka se starším nebo s nadřízeným než v rozhovoru vrstevníků.

Využívá se tedy celého rozsahu jazykové oblasti jako souboru korelátů k jednotlivým jevům rozrůznění sociálního; jazyk je však spjat se sociálním rozrůzněním netoliko celou svou rozlohou, ale i celou složitostí svého systému. To znamená, že kterákoli jazyková složka, zvukem počínaje a nejsložitějšími významovými výstavbami konče, může přímo nebo nepřímo nabýt platnosti sociálně charakterizující. Zmínili jsme se již o intonaci, která mnohdy stačí sama o sobě zařadit sociálně projev, po ostatních stránkách indiferentní. Stejně důležitým činitelem je výběr slovní: je známo, že existují celé skupiny slov souvisících těsně s jistými sociálními prostředními (prostředí jiná mají za ně synonyma); avšak i slova sama o sobě sociálně indiferentní mohou leckdy nabýt platnosti sociálně charakterizující, ukazují-li svým významem k takové věcné oblasti, s kterou dané sociální prostředí přichází denně ve styk. Prostředkem sociální charakteristiky se mohou stát i jevy tvaroslovné (srov. nadbytek deminutiv v české řeči lidové) nebo syntaktické (srov. např. syntaktické zvláštnosti slohu úředního). Je konečně třeba počítat i s tím, že kterákoli jazyková složka, uvedená jsouc do vztahu k sociálnímu rozvrstvení, strhuje za sebou i složky jiné; tak např. intonace může mít vliv na syntaktickou stavbu, na slovní výběr atd.

Celkem je třeba vztah mezi jazykem a společenským rozrůzněním označit jakožto dialektický. Vnitřní diference jazyka v jazykové útvary není věrným a pasivním odleskem rozrůznění společenského: jsou mezi nimi možné shody i neshody, obojí jakožto fakty sociologie jazyka. Charakteristický případ neshody mezi jazykem a společností lze uvést z doby přítomné: Mnohokrát již bylo zjištěno, že jazyk vrstev „vyšších“, který dosud zachovával úzkou blízkost k jazyku spisovnému, přijímá pojednou hojně prvky z jazyka lidového, ba i vulgarismů; v jazyce vrstev „nižších“ lze naopak pozorovat rychlé sblížení s jazykem spisovným, přejímání slov i celých obrátů, zejména tam, kde jde v hovoru o témata donedávna málo běžná těmto vrstvám. Hodnoceny staticky znamenají tyto zjevy, že se diference jazyková neshoduje

se společenskou; při hodnocení dynamickém (vývojovém) objevíme však v nich jazykový odraz dobové snahy po sociálním vyrovnání.

Přistupujeme nyní k *sociologii jazyka básnického*. Všechno, co bylo řečeno o sociologii jazyka vůbec, týká se i jazyka básnického. Nelze však říci, že by platnost těchto sociálně jazykových hodnot byla v básnictví vždy táž jako v projevech sdělovacích; je třeba počítat s možností deformace materiálu. — Sociologické zkoumání jazyka v básnickém díle může mít dvojí cíl: jednak může zajímat badatele způsob, jak bylo využito sociálních hodnot obsažených v jazyce jako složek básnické struktury, jednak může badatel, vycházející z jazyka, klást otázku po poměru mezi dílem jako celkem a složením kolektiva, pro které je určeno. V prvním případě jde vlastně o pouhou aplikaci výsledků sociologie jazyka sdělovacího na básnictví (položil-li se např. otázka, jak jsou osoby epického díla sociálně charakterizovány svými jazykovými projevy) a teprve v druhém o skutečnou sociologii básnictví. Vznikne zde problematika velmi složitá, neboť bude nutno mít stále na zřeteli tři struktury: společnost, jazyk, umělecké dílo. Skutečná sociologie básnictví zakládající se na básnickém jazyce předpokládá podrobně zpracovanou sociologii daného jazyka, což však není dosud zdaleka u češtiny, zejména novodobé. Omezíme se proto ve své studii na dvě drobné ukázky.

První z nich se bude týkat jazyka poezie *Nerudovy*. Fakta, o něž se opíráme, jsou dobře vystižena již ve studiích Arna Nováka a F. X. Šaldy. Je s dostatek známo, že hlavní znak Nerudovy básnické mluvy je prozaizace, odvrát od slohu básnického. „Dobyl poezii dojmy, názory, city, pojetí, výrazy a slova, které byly pokládány za utonulé v blátě dní a všednosti.“ (Šalda, *Boje o zítřek*) Tento jev je dobový a Neruda má jej společný jak se svým vzorem Heinem, tak i s básníkem, ke kterému bývá přirovnáván, s Rusem Někrasovem. Avšak prozaizace může být různá; také není sama o sobě nikterak řídká v dějinách básnictví, dostavuje se zpravidla jako reakce na zdůrazněnou „básnickost“ slovního výrazu poezie. I v českém básnictví se ještě několikrát objevila po Nerudovi. Stačí připomenout jména Machara a Gellnera, kteří prozaizovali každý po svém a jinak než Neruda. Osobitým znakem prozaizace nerudovské je, že se dala prostředky mluvy městské, přesněji řečeno, pražské. „[Neruda] měl strašnou odvahu, že vzal slova

z ulice, nemytá a nečesaná, jak je zastihl, a učinil z nich posly věčnosti.“ (*Boje o zítřek*) Sluší připomenout, že nešlo o pouhé dekorativní „zabarvení“ jazykem jistého prostředí, nýbrž o skutečný násilný vpád cizího a nezvyklého prvku do jazyka básnického. O tom svědčí okolnost, na kterou upozornila nedávná studie nerudovská v Šaldově zápisníku (6, s. 334), že jako protiklad k „slovům z jazyka lidového a pouličního“ (např. repetit, vandrovník, ústa špulit, škytot) jsou v Nerudově slohu na druhé straně „umělé, až rafinované novotvary“ (oko dostřehlo, šklebina, oslnná záře, žilobně probíhá). Tyto novotvary mají zřejmě podtrhnouti cizorodá slova „nebásnická“, zvýšiti napětí mezi nimi a ostatním slovním materiálem. — K městskému životu poukazuje u Nerudy také věcná oblast, odkud čerpá svá slova, mnohdy i témata nebo aspoň jejich zabarvení. Máme na mysli věcný okruh *života v domácnosti* — slova jako světnička, seslička, postel, chovoště; obrazy jako „slunce kolébka“, „jak bych seděl v mléčné lázni na máslovém na polštáři“; témata jako srovnání hrobu se světnicí v jedné z básní cyklu *Matičce*, okruh *života rodinného* (srov. mnohá témata *Písní kosmických*; viz též výrok M. Hýska o Nerudovi jako „zakladateli naší poezie rodinné“ v publikaci *Univerzita Karlova J. Nerudovi*, Praha 1934, s. 32) a okruh *sociálních jevů typických pro život městský* (srov. A. Novák v *Studiích o Janu Nerudovi*, s. 14: „Neruda již nezpodobuje vyrovnaných a primitivních poměrů venkovských, kde Erben nacházel svůj domov: sociální rozpory města a jeho proletariátu jsou baladickými tématy Nerudovými“). Okruh „městských“ jevů sociálních je s městem spjat samou svou podstatou; co se týče věcných okruhů domácnosti a rodiny, uplatňují se mnohem zřetelněji v městě, zejména v prostředí nebohatého obyvatelstva, odkázaného značnou částí denního života, leckdy i celým jeho průběhem na uzavřenou prostoru bytu, než na venkově, kde dějištěm denního života je celé hospodářství (polnosti v to počítaje) a kde vztahy rodinné v mnohém ohledu splývají se soužitím celého vesnického kolektiva.¹⁾

1) „Městskost“ zůstala příznakem Nerudovy poezie i v tvorbě pozdní, když již dávno doznělo jeho revoluční zabarvení. O *Prostých motivech* výstižně píše literární historik: „Neruda, syn města, zachovává vždy jakousi zdrženlivou a nedůvěřivou distancí k přírodě, jest mrzutým a uzavřeným divákem i cizincem tam, kde venkované Čelakovský a Hálek cítili se doma“ (A. Novák, *Jan Neruda*, 2. vyd., Praha 1914, s. 59).

Zlidovění slohu u Nerudy může být vysvětlováno imanentně jako reakce proti slohovému principu bezprostředního Nerudova básnického předchůdce, K. J. Erbena. Sloh Erbenův je totiž výrazně spisovný, dokonce silně archaizující (neleká se ani archaismů morfologických, jako známý aorist „zdviže“ v *Záhořově loži*). Je přirozené, že Neruda reaguje zlidověním, obdobně jako kdysi Máchova reagoval na lidový — ovšem venkovsky lidový — sloh Čelakovského a jeho školy zespisovněním slohu svého.²⁾ Takové je imanentní zařazení negativní. Stran pozitivní motivace bylo by lze pomýšlet na souvislost s poezií barokní, šťastně naznačenou v citované studii Šaldova zápisníku: je známa záliba barokní poezie ve výrazech lidových, ba až vulgárních.

Při výkladu ze stanoviska imanentního vývoje zůstane však nerozřešena otázka, proč Neruda sáhl právě k mluvě lidu *městského*. Zde je nezbytné přihlídnout k motivaci sociální. Především vzpomeňme rozvoje Prahy, který se udál v letech 1816 až 1828 a jenž zde ovšem zesílil specifické znaky městského života i obestřel je půvabem novosti (Z. Nejedlý, *Bedřich Smetana* 3, s. 24n.). Vlastní sociologické zdůvodnění však poskytuje vývoj soudobé české společnosti. Pozoruhodným příznakem je okolnost, že v době Nerudově se radikálně mění pojem lidu. Dosavad byl slovem „lid“ míněn hlavně lid venkovský. Sám Neruda praví o tom polemicky v článku *Ze vzduchu*, uveřejněném v *Obrazech života* 1860 (viz *Sebrané spisy Jana Nerudy, Literatura* 1, Praha 1910, s. 29): „Slovem ‚lid‘, vyrozumívají páni ti [tj. Nerudovi odpůrci] hlavně lid *selský*, přibírajíce jen částečně venkovské měšťanstvo k tomu.“ Výraz „selský“, jehož zde Neruda užil, ukazuje, zejména ve spojení s označením „venkovské měšťanstvo“, k svému protikladu, lidu městskému, hlavně pražskému. Vysvětlení je takové: v letech šedesátých dochází v Čechách k významnému přesunu sociálně politickému, a to takovému, že dosavadní české kolektivum, „české“ sice ve smyslu teritoriálním, jazykově však různorodé s vyššími vrstvami německými nebo obojjazyčnými, rozštěpilo se ve dvě kolektiva jazykově stejnorodá, české a německé.

2) Srov. též Máchovy výroky o „neustálém hrabání v starých českých knihách“ jako prostředku slohového výcviku, o jeho vřelém poměru k *Rukopisům* a chladném vztahu k lidové písni v Sabinově *Úvodě povahopisném* (Thonovo vydání *Vybraných spisů K. Sabinu*, sv. 2, s. 129n.).

Tento radikální přesun lze názorně charakterizovat srovnáním dvou citátů. Ještě r. 1851 motivuje Havlíček v Slovanu potřebu reprezentativního divadla českého těmito slovy: „Bez řádného divadla nemůže se dostati národní řeč naše opět do vznešenějších domů, z kterých byla dosud vypovězena.“ Roku 1864 se o téže věci vyslovuje Karel Frič v brožuře *Stavme velké národní divadlo* takto: „Stavme národní divadlo pro náš národ, pro naše děti a pro děti našich dětí, dokažme jim, že jsme daleci jakéhokoli sobectví na ně pamatovali a oni žehnati budou nám [...].“³⁾ V prvním výroku, Havlíčkově, se ještě ozývá tendence směřující k získání *všech* vrstev kolektiva sídlícího na české půdě, která provázela české kulturní, zejména literární dění od počátku obrození (srov. naši studii *Polákova Vznešenost přírody*, Praha 1934, s. 63n.). K. Frič však — v letech šedesátých — počítá, v duchu doby, zřejmě již jen s obyvatelstvem českým. Charakteristická v této souvislosti je i okolnost, že počínaje lety šedesátými se opět a opět ve veřejných projevech zdůrazňuje *celistvost* národa českého; srov. Nerudův výrok o divadelních slavnostech r. 1868: „16. května minulého roku se pocítil lid náš zase *národem celým*, silným, již nesmrtným.“⁴⁾

Jazykové scelení českého kolektiva se ovšem stalo za cenu vnitřního politického rozdělení v stranu staročeskou a mladočeskou: jeden z hlavních důvodů tohoto rozdělení bylo rozdílné stanovisko k šlechtě, jež se staročechům jevila jako nezbytný činitel v těle národním. Osamostatnění kolektiva jazykem českého znamenalo ztrátu vrstev dosud společensky, hospodářsky a zčásti i kulturně vedoucích; ta však byla do jisté míry již předem kompenzována hospodářským a kulturním rozvojem obyvatelstva městského, zejména pražského, který se udál v desítiletích předchozích (srov. o tom spis Z. Nejedlého o B. Smetanovi, sv. 3 a 4). Obyvatelstvo městské, obsahující také nově vytvořenou vrstvu české inteligence,⁵⁾ převzalo vedení. Za těchto okolností bylo přirozené, že se Praha stala středem zájmu i v literatuře; tendence k tomu se dokonce projevila již dávno před lety šedesátými v době předbřeznové, kdy „současně s rozvojem nové Prahy

3) Oba citáty jsou přejaty z knihy Jana Bartoše *Národní divadlo a jeho budovatelé*, Praha 1933, s. 94 a 169n., kde však jich je užito v jiné souvislosti.

4) Podtrhujeme my. Citát převzat z uvedeného spisu Jana Bartoše, s. 227.

5) Srov. výrok Nerudův v citovaném již článku *Ze vzduchu*: „Je pravda, že bohudíky selský a měšťanský lid naší silou, naším jádrem jest: z něho ale vyrostl stav jiný, třetí a stavům oněm k užítu a ku cti sloužící, stav vzdělanců.“

vzkvétá u nás rychle a silně městská novelistika, totiž povídky s líčením tehdejší Prahy“ (Z. Nejedlý, *B. Smetana* 3, s. 42). U Nerudy stačí vzpomenout jeho četných pražských fejetonů, některých arabesk a zejména *Povídek malostranských*. — Tím však není ještě dostatečně vysvětleno „poměštění“ slovníku Nerudovy poezie, které se liší od klidného a povlovného prolínání městské tematiky do literatury svou drsnou násilností. Lze mluvit o skutečném vpádu cizího živlu do poezie, příšlém náhle a neočekávaně (jak zřejmo z odmítavého postoje kritiky i veřejného mínění), jenž se dostavil jako průvodní zjev nikoli jen dlouhodobého rozvoje českého měšťanstva, ale i jako odraz radikálního společenského, politického a národnostního přesunu, téměř současného s Nerudovými básnickými začátky, který se stal kvasem celého českého života let šedesátých a sedmdesátých. Taková je, zdá se nám, sociální motivace základního slohového principu Nerudova.

Druhá otázka, kterou míníme uvést, je časově souvislá s předešlou, neboť se týká první generace ponerudovské; liší se však od první tím, že tentokrát nejde o záležitosti převážně slovníkové, nýbrž o zvukovou složku jazykového systému, a to jednu z nejpodstatnějších, intonaci. Obojí je pro náš účel výhodné: časová souvislost zjednoduší výklad o společenském stavu; různost složky, o kterou jde, dovolí zabrat při nepatrném počtu příkladů co nejširší úsek jazyka. — Je známo, že *Vrchlický* a *Čech*, oba příslušníci a reprezentanti básnického pokolení, které poprvé vystoupilo v několika almanaších z konce let šedesátých, učinili základním prvkem své básnické řeči větňou melodii (intonaci). Stavěli větu po stránce významové tak, aby žádné z jejích slov samo o sobě neupoutávalo pozornost a neosamostatňovalo se tím zvukově; užívali významových klíšé (konvenčních spojení několika slov) nebo hromadili stejnoznačná slova k vyjádření jediného významu ap. Výsledkem byla intonační linie značně plynulá, která fungovala jako činitel rytmického odstínění verše: členění větňe se nekrylo s členěním metrickým, takže na koncích veršů vznikaly „přesahy“ nejrůznější závažnosti a nejrůznějších druhů. Kadence ukončující verše, až dosud velmi jednotvárné, nabyly pestré rozmanitosti podle toho, zda konec verše připadal doprostřed těsného syntaktického spojení nebo mezi dva samostatné členy větňe nebo za čárku, středník, pomlku, vykřičník, otazník, tečku, dvojtečku, několik teček. K plynulosti intonační linie přispívala také slova se

silným citovým zabarvením, která tímto svým odstínem podporovala vznosnost melodie. — Je možno ukázat na vývoji samé poezie, jak došlo k tomuto zvláštnímu využití větňe intonace: vývojová nutnost kázala paralyzovat nějakým způsobem automatickou pravidelnost metrické osnovy, k níž počala směřovat již poezie májovců a kterou do důsledku rozvedlo právě pokolení Ruchu. Kromě toho zapůsobil jistě i vliv cizí, francouzského básníka V. Huga. Avšak ani zde nedává vysvětlení omezující se na literaturu výsledek zcela jednoznačný: paralyzování metrické pravidelnosti se mohlo stát i jinou cestou; při vlivu cizí literatury vzniká, jako vždy, otázka, proč právě v dané chvíli zapůsobil. Proto vysvětlení sociologické má i zde svou důležitost.

Počneme připomínkou, že intonace, jakou vytvořili v poezii Vrchlický i Čech, měla ráz patetický, dokonce — podle běžné literárněhistorické formulace — rétorický. Je tedy nasnadě obrátit se ke skutečnému řečnictví let šedesátých a sedmdesátých, reprezentovanému zejména Sladkovským a Riegrem. Na otázku, jaký byl jeho slohový a zvukový ráz, pokusíme se odpovědět — z nedostatku místa na podrobný rozbor — několika charakterizujícími citáty. Arne Novák charakterizuje Sladkovského jako „řečníka uchvacujícího citově mohutností obrazového výrazu i nadšeným patosem“ (*Přehledné dějiny české literatury*, 3. vyd., s. 271); dramatik Jan Bartoš o něm praví: „Tento duch, tak prostý, přímý a logický, v okamžicích, kdy byl povolán, aby vyjádřil pocity davů, které mu přišly naslouchat, nedovedl naleznout výraz, jenž by byl v souhlasu s dojetím, jakého zakoušel, a mluvil v složitých, skoro nesrozumitelných periodách s velkolepou, ale těžkou monumentalitou klasických řečníků“ (*Národní divadlo a jeho budovatelé*, s. 184). O Riegrovi uvedeme charakteristiku, ovšem jen příležitostnou, podanou samým Vrchlickým v dopise strýci: „Nezapomenu nikdy na ten okamžik, kdy Rieger, řečník chladné rozvahy a logického soudu, pohledem na shromážděný jásající národ byl stržen k nadšení jinocha, stupňovanému ve vášň lví, takže strhal pravidelná pásma myšlenek v řeči své a více dithyrambickými větami uvolňoval své duši a uchvacoval posluchače.“⁶⁾ Všechny tyto charakteristiky zdůrazňují patetičnost jako podstatnou součást dobové řečnické techniky; dvě z nich mluví o stavbě větňe a jedna

6) Citováno podle knihy B. Frída *Mladá léta J. Vrchlického*, Praha 1931, s. 56.

z nich zdůrazňuje dokonce značnou délku a složitost vět. Podobností je dost, abychom z nich mohli usoudit, do jaké míry vyvěralo básnictví a řečnictví této doby z téhož pramene. Kdybychom chtěli sledovat linii patosu, mohli bychom poukázat i k umění výtvarnému, ke generaci, která vyzdobovala Národní divadlo, a uvést její zálibu v patetické alegorii, parafrázující stále jediné téma — národ. Jde nám však o sociální podklad všech těchto shod mezi různými oblastmi kultury.

Vylíčili jsme již při příkladě předešlém sociální a politický přesun, který v letech šedesátých scelil jazykově národní kolektivum. Je třeba dodat, že jím byla neobyčejně rozvícena energie tohoto kolektiva. Jako jediný doklad uvedeme slova Nerudova, napsaná po letech v článku komentujícím vydání řeči K. Sladkovského: „Jaká to byla doba r. 1860 a v letech blízce následujících! [...] Nadšení k nebi planoucí, jímž se mohly dokázat divy. Důvěra v budoucnost a v důvěře síla obrů.“ Dostavily se ovšem brzy neúspěchy politické a vnitřní rozpory, ale ještě o době kolem r. 1868 píše historik: „Politické prohry, spíše než by skličovaly, povznášely přísné národní sebevědomí k slavnostnímu naladění“ (Bartoš, c. d., s. 205). A Vrchlický, svědek soudobý, v citovaném již dopise o kladení základního kamene k pomníku Jungmannovu, psaném r. 1872, tedy krátce po zmaření fundamentálek, popisuje náladu slavnosti těmito slovy: „Měli jsme svátek plný veliké radosti; každý, koho jsme potkali, zářil, i ti nejvíce lhostejní se tyto dni usmívali a nebe se usmívalo s námi.“ Z téhož roku pochází i jeho dopis bratrovi o K. Světlé, kde básník píše: „Kdosi vykládal též, že Světlá postrádá klasického klidu — to je blbství, jemuž není rovno — co je to klid? Hniloba, stagnace — my ale chceme život, bujný, vřelý a kypící, nechť i v něj skane trochu pelyňku.“ (*Mladá léta J. Vrchlického*, s. 32) I tato slova lze interpretovat, zejména v souvislosti s citátem předešlým, jako svědectví o obecném stavu mysli. Situace, která tento stav vyvolala, je jasná: české kolektivum, zbavené odštěpením německého obyvatelstva vrstev vyšších, stalo se sice přechodně sociálním útvarem neúplným, s omezenou možností vykonávat některé funkce, avšak toto omezení nebylo zdaleka do té míry základní, aby ochromovalo v kolektivu schopnost života, spíše naopak probouzelo energii usilující o vyrovnání nedostatků. Tak např. ve chvíli, kdy z těla národního byla vyloučena šlechta, která za starého stavu věcí byla nositelkou

feudální tradice českého státu, zvedá mladé kolektivum myšlenku státoprávní, motivovanou historicky; v době, kdy odpadly vrstvy, které byly dosud nositeli kultury společenského styku, staví „národ sobě“ veliké reprezentativní divadlo, odpovídající značnější výši společenské kultivovanosti, než jakou samo dosud mělo. Správně vystihl v citátu výše uvedeném Neruda, že celé toto období pociťovalo samo sebe jako přechodné, přípravné; odtud spěch a radostné vzrušení přes vnitřní neklid českého života i mnohé nezdary, pociťované jako průvodní zjev vzestupného vývoje. Připočteme-li rozkvět průmyslu v letech šedesátých, přechodně oslabený teprve krachem r. 1873, jako hospodářský podklad tohoto vývoje, jsou jeho hlavní složky vytčeny. Za těchto okolností je přirozené, že sklon společenského života k patosu byl provázen i zesílením emocionální funkce v jazyce, které mělo za následek nadměrné užívání jazykových prostředků emoci vyjadřujících. Tato jazyková tendence, projevující se značně bezprostředně např. v řečnictví, našla si cestu i do poezie, kde se, ve shodě s imanentním směřováním vývojovým, projevila zejména zvláštním útvarem větné intonace.

Příklady, které jsme uvedli, nečiní nárok na jinou platnost kromě ilustrační. Nebylo možno vyčerpati v rozsahu krátkého článku všechny, ba ani jen nejtypičtější obměny vztahu mezi jazykem básnickým a společností; tak zejména nebylo lze uvést ani jediný případ složitějšího vztahu záporného. Úkolem naší studie bylo jen ukázat na aktuálnost sociologie jazyka básnického a na její důležitost pro dějiny literatury.

(1935)